

פילון מאלכסנדריה ותרזה מחרן

הרצאה שנישאה ביום עיון באקדמיה הלאומית הישראלית למדעים בירושלים, כ"ו בטבת תשע"ג, לכבוד יציאתו לאור של כרך חדש של כתבי פילון האלכסנדרוני בתרגום לעברית, כרך חמישי חלק ראשון, בעריכת יהושע עמיר (ז"ל) ומארן רות ניהוף, בהוצאת מוסד ביאליק והאקדמיה הלאומית הישראלית למדעים, ירושלים תשע"ב

מאת יהודה ליבס

א. שיבת פילון

הכרך שלפנינו הוא שלב נוסף במפעל הגדול של תרגום והוצאה לאור של כתבי פילון בעברית. מפעל זה הוא בעיני מצוה גדולה המוטלת על דורנו, כי הוא מקיים פן נוסף של חזון קיבוץ גלויות ושיבת ציון.

כתבי פילון, ככל שהם רבים ונכבדים, אינם אלא שריד שמייצג ענף עצום מעם ישראל ותרבותו שנכרת ונכחד. יהדות מצריים היתה כנראה רוב מניינו של העם היהודי בסוף ימי הבית השני, והתקיימה בה תרבות עשירה ותוססת, שרק שרידים מעטים ממנה הגיעו לידינו. פילון הוא הכותב היחיד שמכתביו הגיעה אלינו כמות ראויה להתכבד, אך אף מדבריו למדים אנחנו על מציאותם של כותבים רבים אחרים, שלעיתים הלכו בכיוונים אחרים, שעליהם לומדים אנו מפולמוסים שהוא מנהל נגדם (כפי שהראתה לא מכבר מארן ניהוף)¹.

גם כתבי פילון עצמו שרדו אך בנס, ואף זאת לא בזכות חכמי היהודים, שגם כתבי פילון ואף שמו אבדו מהם, אלא בזכות אבות הכנסייה הנוצרים בני

¹ Maren R. Niehoff, *Jewish Exegesis and Homeric Scholarship in Alexandria*, Cambridge 2011, Part II: 'Critical Homeric Scholarship in the Fragments of Philo's Anonymous Colleagues'

אלכסנדריה (כגון קלמנס ואוריגנס), שכללו את פילון במניין סופרי הכנסייה, וזאת גם בשל האגדה (שמביא הירונימוס בספרו על אנשי השם) שלפיה בסוף ימיו נפגש פילון ברומי עם פטרוס ועם תלמידו מרקוס, מייסד הכנסייה באלכסנדריה, ובשל הזיהוי של כת התרפּינְטִים המתוארת בכתבי פילון עם כנסייה זו.² אך עולמו הרוחני של פילון הוא יהודי מובהק, והוא מוסיף לדת ישראל ממדים נוספים ואפשרויות נוספות, שלעתים אף חזרו והדהדו בכתבי הוגים יהודיים בתקופת חז"ל ובימי הביניים.

השבת עולם זה לזרם הדם של התרבות היהודית היא אפוא מטלה חשובה המוטלת על מדעי היהדות, שזה בעיני צידוק חשוב לעצם קיומם, שאינם מסתפקים בדרכים המסורתיות של פירוש הדת היהודית, אלא מחפשים גם את הנתיבים הנסתרים, שנדחקו מן העין במהלך ההיסטוריה. כיוון פרשני מדעי כזה החל בתקופת הרנסאנס באיטליה, ואז החלו יהודים לדרוש לעצמם מחדש גם את פילון, או ידידיה האלכסנדרוני, כפי שנתכנה בכתבי עזריה מן האדומים, הנציג המובהק של הפרשנים היהודים מזרם זה במאה השש עשרה.

הדרך להשבת אבדה זו היא בראש ובראשונה בתרגום ובקיבוץ כתבי פילון, כפי שנעשה הדבר במפעל זה, שהכרך החמישי שלו יצא לאור ומונח לפנינו עתה. אך השלמה לכך מוצא אני גם במפעלי מחקר, כאלה שמלמדים גם על הייחוד של פילון ועולמו, אך גם על שייכותו לכלל ישראל ועל הזיקות בינו לבין שאר זרמי המחשבה היהודית.

בדרך כזו אכן נוהגים חוקרים אחדים, ובכללם גם עורכת הכרך שלפנינו,³ וכן גם אני, שבספרי תורת היצירה של ספר יצירה הצבעתי על הזיקה בין פילון לספר

² Hieronymus, *De Viris Illustribus*, Cap. XI, ed. Guilelmus Herdingius, Teubner 1924, pp. 16-17
³ ראה למשל Maren R. Niehoff, 'Questions and Answers in Philo and Genesis Rabbah', *Journal for the Study of Judaism* 39 (2008), pp. 337-366.

יצירה, ואף לספר הזוהר, מבלי לשעות לדברי התוכחה הקשים שנאמרו כנגד המצביעים על קישור כזה בפי מורי, גרשם שלום ז"ל ויידל לחיים צבי ורבובסקי.⁴

ב. תרח וסוקראטס

היום אעסוק בדוגמה שעדין לא נדונה, שיכולה להצביע הן על ייחודו של פילון והן על מקומו במחשבת ישראל, והיא לקוחה מן הכרך שלפנינו. כוונתי לתיאור התפתחותו הרוחנית של אברהם אבינו שנידונה בשני חיבורים של פילון שתורגמו בכרך זה: 'על הגירת אברהם' ו'על החלומות'.

בספרי הנ"ל, תורת היצירה של ספר יצירה, עמדתי על התפתחותה של דמות אברהם מן המקרא אל ספרות הבית השני וכתבי פילון ומהם למדרש ולמחשבת ישראל בימי הביניים, ואף לנצרות ולאסלאם, והראיתי את חלקם המכריע של הפילוסופים היווניים 'הפגאניים' בעיצוב דמות זו, והפיכתה למורד באיליות ולוחם כנגדה.⁵ לא אחזור כאן על דברים אלה, אלא אדבר עתה על דמות אחרת הקשורה לאברהם ולדרכו, היא תרח אביו.

גם דמותו של תרח נזקקת עוד לגאולה, ויש להשיבה מן הגלות. פסוקי המקרא העוסקים בה יוצרים בתחילה את הרושם שמדובר בדמות חשובה ביותר, חשובה אף מאברהם, שסיפורו אולי היה פעם אך חלק מסיפורו של אביו. דווקא סיפור תרח הוא שזוכה בתורה לכותרת מרשימה (ואֵלֶּה תּוֹלְדֹת תְּרַח), שדווקא הוא ולא אברהם בנו מצוין בה כבעל היוזמה ללכת ארצה כנען. אלא שמסעו נקטע באמצע, ממש כמו התיאור המקראי שלו. שנאמר:

וְאֵלֶּה תּוֹלְדֹת תְּרַח תְּרַח הוֹלִיד אֶת אַבְרָם אֶת נְחוֹר וְאֶת הָרָן וְהָרָן הוֹלִיד אֶת לוֹט [...] וַיִּקַּח תְּרַח אֶת אַבְרָם בְּנוֹ וְאֶת לוֹט בֶּן הָרָן בֶּן בְּנוֹ וְאֶת שָׂרִי כַלְתּוֹ אֵשֶׁת אַבְרָם בְּנוֹ וַיֵּצְאוּ אֹתָם מֵאוּר כַּשְׁדִּים לָלֶכֶת אֶרֶץ כְּנַעַן וַיָּבֹאוּ עַד חָרָן וַיֵּשְׁבוּ שָׁם. וַיְהִי יְמֵי תְּרַח חֲמִשָּׁן שָׁנִים וּמֵאֵתִים שָׁנָה וַיָּמָת תְּרַח בְּחָרָן. (בר' יא 27, 31-

(32)

⁴ יהודה ליבס, תורת היצירה של ספר יצירה, הוצאת שוקן, תל אביב תשס"א. שם, בעמוד 368-369, מצוי מפתח מיוחד לכתבי פילון, המציין את המקומות בספר ששם הובאו דברי פילון בהקשר למאמרי ספר יצירה וספר הזוהר. ⁵ שם, חלק ד.

במקרא נקטע התיאור החיובי של אישיותו הגדולה של תרח, אך ברוב הספרות הבתר מקראית, נפל בחלקה של דמות זו אף גורל גרוע מזה (וזאת גם אם נתעלם מהתקופה המודרנית שבה משמש 'תרח' כשם גנאי לזקן טרחן). עוול גדול נגרם לתרח, שבספרות המדרש למשל נהפך, בלי כל יסוד בפסוקים, לעובד אלילים מובהק, ואף למי שמייצר את פסליהם (בספרות הקבלה נוסף לו אף החטא של בעילת נידה). ואף אברהם, שלפי הכתוב היה בן נאמן שאותו ואת אשתו לקח אתו תרח בדרכו ללכת ארצה כנען, הופך במדרש למורד באביו ושונא לו (עוול דומה נגרם רק לנמרוד, שמהדמות המקראית הגדולה של 'גבור ציד לפני ה' הפך לרשע עובד אלילים המשליך את אברם לכבשן האש).

אך פילון האלכסנדרוני יוצא מכלל זה ואינו שותף לאותו עוול. אצלו תרח הולך דווקא בדרך הישר וזוכה להגיע למעלה רוחנית גבוהה. אומנם עם גובה מעלתו אין הוא מגיע למעלת בנו אברהם, שכן תרח לא זכה להגיע לארץ כנען ולמדרגה הגבוהה שהיא מייצגת, והתקדמותו נקטעה עם מיתתו בחרן, והוא נותר במעלה שאותה מייצגת עיר זו.

את הדיון המקיף יותר בשלבי התקדמותו של אברהם כולל פילון לא, כפי שאפשר היה לשער, בחיבור 'על הגירת אברהם', אלא דווקא ב'על החלומות' (פיסקאות 41-60), אגב הדיון ביעקב החולם את חלומו בדרכו לחרן, ומשם יובאו הציטוטים דלהלן, שנלקחו מן הכרך שלפנינו, עמודים 304-308, ובדרך כלל בתרגומו של יוחנן כהן-ישר (כשאסטה מתרגומו אציין זאת).

לפי דברי פילון שם, 'חרן היא עיר ואם לחושים, ו[...] שמה מתפרש לעתים כ"חפורה" ולעתים כ"חורים"'. חרן מייצגת אפוא את האדם בעל החושים המשיג ומושג באמצעותם, ותרח הוא מי שהשיג מדרגה זו, כשהגיע לעיר חרן, לאחר שהתעלה ויצא מדרגת האסטרולוגיה ואף ממדעי הטבע בכלל, שהיא דרגתה של אור כשדים (הכשדים מפורסמים כיוצרי האסטרולוגיה, וזאת המעלה המיוחסת לעיר הולדתו של אברהם גם לפי חז"ל). באמצעות החושים עמד תרח על מהות האדם, או במלים אחרות: ידע את עצמו. השם 'תרח' פירושו לפי פילון 'תר ריח',

כלומר מי שתר אחרי הריח והגיע להכרה (כהן ישר-מציין כאן אטימולוגיה זו כהשערתו של יהושע עמיר שהוא מסתייג ממנה. אך השערה זו נראית גם בעיני, ולחיזוקה אציין שהשם תרח נכתב בתרגום השבעים עם פעמיים האות ריש [rr], ומכאן שני הרישים של 'תר ריח'). מדרגה זו היא לדעת פילון האידיאל הפילוסופי היווני (כאילו לאשר קביעה זו, כמה מאות שנים אחרי זמנו של פילון, שימשה העיר חרן כעיר המקלט האחרון של הפילוסופים היווניים 'הפאגאנים', אחרי סגירת האקדמיה האפלטונית באתונה בידי הקיסר הביזנטיני יוסטיניאנוס). אידיאל זה מבוטא בסיסמה 'דע את עצמך' (או 'הכר את עצמך', בתרגום כהן-ישר), שהתנוססה מעל מקדש אפולו בדלפי, שמייצגה החשוב ביותר הוא סוקראטס האפלטוני. אבל תרח של פילון היה אף יותר סוקראטס מסוקראטס, שכן, כדבריו 'סוקראטס היה בן אדם, ואילו תרח העמיד את המושג [המקור היווני נוקט כאן במלה 'לוגוס'] של הכרת עצמו'.

תרח לא היה אפוא בשר ודם כסוקראטס, אלא עצם ה'לוגוס', הרעיון או המושג של 'דע את עצמך'. אפשר אולי לנסח רעיון זה בסגנון ראשית האוונגליון של יוחנן, ולומר שהלוגוס שלבש בשר הוא תרח שהפך סוקראטס (גם ר' נחמן מברסלב הגדיר פעם את עצמו כהתגשמות של רעיון מסוג זה, באומרו: 'איין דע מה שתשיב לאפיקורס בין איך' [חיי מוהר"ן, ס' תי"ח]).

בחינות חרן ותרח הן אפוא, לדעת פילון, האידיאל האנושי האפלטוני, שגם פילון עצמו דוגל בו במידה רבה, בהיותו פילוסוף אפלטוני.⁶ אך בניגוד לאפלטון אצל פילון אין זה סוף הדרך. לפי שיטת פילון, שהיא בעיניו גם דרך התורה, יש מדרגה גבוהה יותר ממדרגת 'תרח' (ולא כל שכן ממדרגת סוקראטס) ומדרגת חרן, דרגת ידיעת עצמך, והיא מעלת ידיעת האל, המסומלת באברהם העברי, שלא נותר בחרן אלא עבר ממנה אל ארץ כנען.

⁶ ראה Maren R. Niehoff, 'Philo's Role as a Platonist in Alexandria', *Études Platoniciennes* 7 (2010), pp37-64.

במעבר כזה אפשר לראות גם את פילון עצמו כשותף לאברהם, כפי שהוא מתואר על ידי. גם פילון, כך דומה, עבר בסוף ימיו משלב שבו היה שקוע יותר בעולם המחשבה היוונית, לשלב יותר עברי או יהודי, שבו הזדהה יותר עם דת ישראל, והבליט את מעלתה על היוונית.

ג. מחרן של פילון אל הזוהר ור' נתמן

אכן גם בסוגיה זו אפשר לקשר, כפי שביקשנו, בין פילון לבין היהדות המאוחרת. פרשנותו של פילון על חרן מהדהדת גם בימי הביניים, או לפחות אפשר למצוא לה מקבילה בדרך שמתפרש עניינה של עיר זו במקור היהודי החשוב, שנכתב יותר מאלף שנים אחריו, הוא ספר הזוהר. דיוני הזוהר בעניין זה נמצאים בפרשת ויצא (זוהר ח"א, דפים קמו-קמח), בתיאור דרכו של יעקב חרנה, באותו הקשר שמצוי בו כזכור גם דיונו זה של פילון, בספרו 'על החלומות'. את דברי הזוהר שם, ובמיוחד את עניין חרן, פרשתי באריכות במאמרי 'זוהר וארוס',⁷ וכאן אסתפק בציון נקודות הדמיון בין תיאור זה לבין פירושו של פילון.

גם הזוהר רואה במסעו של יעקב מבאר שבע תיאור כללי של הדרך הדתית הנכונה, ורבות הן ההקבלות בין התיאור הפילוני של מסע זה לבין תיאורו בזוהר. כך למשל כבר בשם העיר 'באר שבע' שמתפרש אצל פילון, קודם לכן באותו חיבור ('על החלומות' 6, 12, עמ' 296-298), כמדע (ביוונית אֶפִּיסְטִימִי eOpisth/mh) שיש בו ביטחון, או אמונה (ביוונית פִּיסְטִיס pi/stiv), ובדומה לכך בדפים הראשונים של פרשת ויצא בזוהר, באר שבע היא סוד האמונה (במקום הארמי: 'רזא דמהימנותא'), וה'באר' של תחילת אותו צירוף מתבארת מלשון 'ביאור'. בהמשך כאשר שני החיבורים דנים כמתבקש בפסוק 'ויפגע במקום וילן שם כי בא השמש ויקח מאבני המקום וישם מראשתיו וישכב' (בר' כח 11), מוצאים שני החיבורים מקום רב לדון במשמעות האלהית של 'מקום' ושל 'שמש', ובמשכב האבנים כסמל לעוני וחוסר נוחות, ואפשר להוסיף גם הקבלות אחרות.

⁷ יהודה ליבס, 'זוהר וארוס', אלפיים 9 (תשנ"ד), עמ' 100-101 (אחרי הערה 211). המאמר ניתן לקריאה גם בכתובת: <http://pluto.huji.ac.il/~liebes/zohar/zoharveros.doc>

אך כאן נעסוק בפרטות רק בעניין חרן: בעיר זו מוצא הזוהר שלב בהתקדמותו של אדם, ולא את תכליתה של התקדמות זו, אך זה שלב ביניים חיוני, שאי אפשר בלעדיו. לדעת הזוהר כל אבות העולם עברו שם כבמקום מבחן, חלקם נכנסו לשם ויצאו בשלום והמשיכו הלאה לדרכם (בין אלה מונה הזוהר את אברהם יצחק ויעקב), ומהם נלכדו במקום זה ולא יצאו משם עוד (ביניהם נמנים אדם הראשון ונח).

כפי שראינו, במונחים דומים מתאר גם פילון את חרן, גם אצלו זה שלב אנושי הכרחי, שגם צדיקים עברו שם בדרכם אל שלב גבוה יותר. בין אותם צדיקים מונה גם פילון את אברהם ויעקב, שני האבות שלפי הסיפור המקראי בילו חלק מחייהם בעיר חרן. יעקב, לדברי פילון, 'גר זמן קצר בלבד בעיר זו', עיר החושים והמוחשות, ואילו רוב בני האדם, ובהם אף תרח וסוקראטס, נשאר שם, ולא המשיכו אל ארץ כנען, היא מעלת ידיעת האל.

יש לציין עם זאת, שמעלתו של תרח, התר אחר הריח, גבוהה יותר ממעלת שאר הנותרים בחרן, ארץ החושים. שלא כמו האחרים, הוא לא חי בחרן אלא מת שם, ומכל החושים הסתפק רק בחוש הדק והנעלה ביותר, חוש הריח, ולא שָׁבַע, 'ולא לקח לריאות' כמו שאומרים היום, או, לפי ניסוחו של פילון עצמו: 'אמנם גלוי ומפורש בכתבי הקודש שתרח מת בחרן, כי הוא התעניין במידות הטובות, אך לא רכש אצלן אזרחות מלאה. יתר על כן, היה לו תשמיש בריח הניחוח, והוא לא נהנה מן המזונות עצמם מפני שעדיין לא יכול היה להימלא במחשבה, ואפילו לא הספיק לטעום משהו ממנה אלא רק להריח אותה'.

אמת, בזוהר הניסיון של חרן, או מוטב בלשון נקבה 'חרנה', הוא סקסואלי מובהק, וזאת לא מצאנו במפורש בלשונו של פילון. ועם זאת גלויה וידועה הקרבה בין הסקסואליות לבין החושניות בכלל, וגם בלא דמיון בנקודה זו, קשה לכפור בדמיון הכללי שבין שני הפירושים לבחינת העיר חרן.

אומנם גם פער גדול מזה בין חרן הפילונית לאחותה הזוהרית מזדקר לעיני המעיין: בעוד שפילון מדבר על חרן באופן חיובי, כדרגה פילוסופית שנייה במעלה,

הזוהר מעטר אותה בתיאורים דמוניים, המתאימים ללילית מלכת השדים (הזוהר מפרש את השם 'חרן' ו'חרנה' לא כפילון שפירשו מלשון 'חורים', אלא כלשון אחרות וזרות, חרון אף וזנות). אך בהערכת משקלו של הבדל זה עלינו להתחשב גם באופיו הספורתי של הזוהר, שהטוב והרע, הדמוני והאלהי, משולבים בו לעתים זה בזה ומתהפכים זה אל זה לפי צורך ההקשר, ומצינו בו שלעתים אף השכינה עצמה מתוארת בתארים המתאימים גם ללילית.⁸

דו-ערכיות כזאת אופיינית גם לר' נחמן מברסלב, המדבר גם הוא (ליקוטי מוהר"ן, ח"א רמ"ה) על שלבי מעבר בדרך אל האמת. שלבים אלה מכונים אצלו 'היכלי התמורות', כינוי המציין בקבלה את עולמות סטרא אחרא, והוא ממשילם אף להכנות של פרסומות להצגות קומדיה. ובכל זאת ר' נחמן מציגם פה גם כשלבים הכרחיים אף בדרכו של צדיק גדול, ובתנאי שלא יטעה לראות בהם את התכלית, וישאירם כשלבי ביניים. הפיכתם לתכלית האחרונה גורמת לו לאדם להישאר שם, תקוע בדרך, כפי שנשאר תרח בחרן לפי פילון (ר' נחמן אינו מביא כאן דוגמה זו). עם זאת נכון לציין כאן את ייחודו של ר' נחמן, המוסיף כאן ואומר מה שלא מצאנו אצל פילון ואף לא בספר הזוהר, שיש צורך לראות תמיד, בכל מדרגה שאותה ישיג האדם, רק הקדמה, ולבטלה כאין וכאפס לעומת המדרגה הבאה. צורך זה בולט במיוחד אצל הצדיק, כי החידוש המתמיד הוא עניינו של צדיק האמת, הוא ר' נחמן עצמו.⁹

מצאנו, אם כן, בדרכנו חרנה, סולם שמוצב באלכסנדריה של פילון, וראשו מגיע אל שיאי המחשבה היהודית המאוחרת: ספר הזוהר ור' נחמן מברסלב.

⁸ ראה זוהר ח"ב, קצו ע"ב; ח"ג, עב ע"א. וראה על כך בסוף מאמרי 'כלה כמות שהיא', מסכת ט (סתיו התש"ע), עמ' 197-198, ובאתר: <http://pluto.huji.ac.il/~liebes/zohar/einyaakov.doc>

⁹ ראה על כך במאמרי: 'החידוש של ר' נחמן', דעת 45 (תש"ס), עמ' 91-103. <http://pluto.huji.ac.il/~liebes/zohar/sv.doc>